

TERITORIUL RURAL AL MUNICIPIULUI TIBISCUM

Istoriografia problemei. Studiarea teritoriului așezărilor urbane din Dacia reprezintă o problemă extrem de complexă, care deocamdată cu excepția capitalei Ulpia Traiana Sarmizegetusa nu a putut fi realizată în condiții optime, din lipsa unor elemente definitorii, care să evidențieze un *territorium urbis*.

Ioan Piso a reușit, pe baza analizei materialului epigrafic cunoscut, să stabilească prezența în mediul rural a unor elemente din aristocrația urbană, veterani sau coloniști, care dețineau magistraturi în Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Astfel, s-au stabilit *limita de sud* a teritoriului orașului antic până la *Dierna* și *Praetorium* și cea de *nord*, unde teritoriul rural încorporează Micia și zona viitorului oraș Apulum cu un areal adiacent din Munții Apuseni (Ampelum, în special)¹.

Recent, pe baza unor observații de natură topografică (în special a poziției unor posibile situri romane de-a lungul principalelor căi de comunicație din provincie), s-a încercat jalonarea teritoriului coloniei *Potaissa*². Autorii lucrării având la dispoziție puține descoperiri certe de așezări sau alte complexe, au grupat, în funcție de densitatea urmelor arheologice pe un areal dat, trei categorii, încercând să opereze cu aceste informații nesigure în stabilirea arealului orașului potaissens. Modalitatea de cercetare nu este de la început corectă, întrucât are în vedere posibilitatea unui teritoriu discontinuu al coloniei, din care să fie excluse districtele miniere, *vici militares*, *canabae*, terenurile aferente legiunii (păduri, cariere de piatră, pășuni etc.).

Situația specială deținută de Ulpia Traiana Sarmizegetusa s-a menținut câtva timp, până la formarea altor centre urbane ale provinciei, care au diminuat teritoriul capitalei. Cert rămâne faptul că această situație s-a menținut aproape un secol. Din teritoriul coloniei au făcut parte și viitoarele orașe Apulum, Ampelum, Dierna, Tibiscum.

În lucrarea sa dedicată vieții municipale din Dacia, Radu Ardevan a analizat întreaga problemă a teritoriilor municipale din provincie, încercând, prin mijloacele modeste (sub aspectul descoperirilor epigrafice și arheologice, ori de altă natură) existente la nivelul anului 1994, să stabilească teritoriul rural al fiecărui oraș din provincia Dacia³. Criteriile fundamentale cunoscute în general pentru stabilirea unui teritoriu urban ar fi următoarele: granițe naturale (ape, munți, trecători etc.), documentele cartografice antice, descoperirile arheologice

---

¹ Piso 1995, p. 63-82.

² Nemeti, Nemeti, Fodorean 2003, p. 69-75.

³ Ardevan 1998, p. 73-74.

(de pildă, prezența unor tegule ștampilate din centrul urban principal etc.). Inscripțiile nu oferă în acest moment date suficiente pentru identificarea decât cu aproximație a teritoriului rural al unui oraș din Dacia⁴. Ne referim aici în principal la Tibiscum, dar trebuie să recunoaștem că niciunde deocamdată nu avem o situație prea clară, cu excepția, poate, a Drobetai.

Teritoriul municipal atribuit de R. Ardevan pentru anticul Tibiscum este, în general, corect. El s-ar contura astfel: "... noului municipiu (Tibiscum) trebuie să-i fi aparținut spre vest teritoriul întins până la Porțile de Fier ale Transilvaniei (valea Bistrei). Spre sud, este verosimil să fi cuprins valea Timișului până la pasul Domașnea. Nu putem preciza limitele teritoriului municipal spre nord și est, dar prosperitatea medie a orașului ne împiedică să-l socotim foarte întins, este mai verosimil ca el să fi cuprins doar zona colinară până spre Bersobis în vest, și o distanță nu mult diferită pe cursul Timișului spre nord (maximum până spre Lăpușnic și Recaș). Masivul muntos Poiana Ruscăi va fi constituit, oricum, limita geografică reală spre nord-est ...".

Baza documentară privitoare la teritoriul posibil al municipiului Tibiscum nu s-a îmbogățit în ultimii ani cu noi informații de natură arheologică. Informațiile epigrafice despre viața civilă de la Tibiscum sunt relativ puține. Dar credem că există suficiente elemente pentru reluarea discuției în acest sens.

Teritoriul urban. *Territorium* în accepțiunea antică reprezintă, conform definiției lui Pomponius din *Digestae* L, 16, 239, 8, următoarele: "Territorium est universitas agrorum intra fines cuiusque civitatis; quod magistratus eius loci intra eos fines terrendi id est summovendi ius habent ...", adică "territorium designează totalitatea pământurilor (terenurilor) în interiorul granițelor oricărui oraș, pentru că în interiorul acestor limite magistrații au dreptul să sperie, adică să îndepărteze mulțimea ..."⁵. Limitele așezării erau sub protecția divină a zeilor Jupiter Terminus și Silvanus⁶.

Cercetările întreprinse asupra unor așezări urbane din Siria (de pildă, Apameea), Gallia, Asia Mică și Africa au demonstrat aspecte interesante privind modificările teritoriilor unor orașe în urma unor edicte imperiale sau în cazul formării unor noi orașe (precum în provincia Tracia, în timpul lui Traian), dar mai ales posibilitatea existenței unei discontinuități în teritoriul urban al unui oraș important aflat la mare distanță în interiorul unei provincii (cum ar fi, de pildă, în Gallia Narbonensis, pentru orașul Marsilia, care deținea teritorii în Alpii Maritimi, sau chiar în provincia Dacia, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, care dispunea de teritorii aflate în apropiere de *Praetorium*)⁷.

⁴ Chevalier 1974, p. 762-772, Ardevan 1998, p. 68.

⁵ Leveau 1993, p. 463-464.

⁶ Leveau 1993, p. 467.

⁷ Leveau 1993, p. 468-469.

În modul de organizare a teritoriului rural al unui oraș antic există o discontinuitate determinată de mai multe forme de habitat și anume: existența unor așezări izolate rurale de mică întindere grupate în jurul unor *villae rusticae*, a unor sate autonome și, în sfârșit, ultima formă de habitat este reprezentată de *villa rustica*. Elementul nou adus de cucerirea romană și implicit de organizarea romană este reprezentat de ferma rurala *villa rustica*, care de regulă aparține aristocrației municipale a centrului urban mai apropiat. Această formă economică reprezintă în ultimă instanță *controlul urban* asupra mediului rural⁸.

Astfel se conturează două sau chiar trei caracteristici principale în definirea teritoriului rural al unui oraș antic:

1. Prezența unei zone imediat apropiate de centrul urban, care este dominată de *villae rusticae*;
2. Un areal mai îndepărtat unde se mențin formele anterioare de existență a mediului rural, respectiv așezările rurale indigene;
3. Existența în acest areal a teritoriului rural al unor așezări de coloniști, care de obicei au un caracter pronunțat meșteșugăresc (de pildă, olari, poate mineri în cazul Daciei etc.).

Teritoriul rural al unui oraș nu cuprinde așezările vicane militare, care încă din faza de început a existenței lor primesc un teritoriu pe care se stabilesc alături de castrul roman. Acest areal redus ca întindere explică și dezvoltarea lor economică cu un pronunțat caracter meșteșugăresc și negustoresc și nu agricol⁹.

Formarea așezărilor urbane de la Tibiscum și Dierna a avut ca urmare restrângerea teritoriului Coloniei Ulpia Traiana Sarmizegetusa, a teritoriului aferent în mare parte Banatului modern. Încadrarea generală oferită de R. Ardevan și prezentată mai sus este corectă. Dorim doar să aducem câteva amendamente bazate pe cercetările arheologice efectuate între timp sau pe reinterpretarea unor descoperiri epigrafice deja cunoscute.

În Dacia nu sunt cunoscute borne care stabileau limitele teritoriilor urbane. Prin procedura romană denumită *attributio* se organiza un teritoriu urban în detrimentul altui oraș sau dimpotrivă se scotea din *ager publicus* acest teritoriu, cum a fost la început cazul formării teritoriului orașului Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Prin această practică erau incluse în acest areal așezările cu caracter rural de mică importanță (sate, chiar stațiuni termale etc.). Legat direct de *attributio* este *contributio*, care însemna unirea tuturor comunităților autonome într-o organizare administrativă de tipul unui *pagus* atașată unui oraș¹⁰. Fiind format din *veterani et cives Romani consistentes*, dispunea de conducerea administrativă adecvată formată din *magistri*. La fel ca și în Dacia,

⁸ Leveau 1982, p. 77-89, cu întreaga discuție teoretică asupra problemei.

⁹ Sommer 1988, p. 622-627; Ardevan 1998, p. 69-70.

¹⁰ U. Laffi, *Attributio e contributio: problemi del sistema politico-amministrativo dello Stato romano*, Pisa 1966, apud Leveau 1982, p. 468 (*non vidi*).

în provincia Africa se constată un număr mare de *pagi* formați din reunificarea unor așezări din mediul civil (vezi, de pildă, câteva așezări de acest tip din teritoriul Cartaginei Thugga, Numluli, Agbia)¹¹. O altă modalitate este evoluția civilă a unor așezări de tip *vici militares*, care prin numărul mare de *veterani et pagani consistentes*, civili stabiliți aici au condus la fel la formarea unui *pagus* (vezi cazul așezării de la Rapidum din aceeași provincie Africa, atestată de o inscripție)¹². Rapidum a devenit *municipium* ca urmare a evoluției sale târziu în secolul III. Împăratul Marcus Aurelius va iniția în Africa separarea pagilor din teritoriul unei colonii, iar Septimius Severus a fost împăratul care a încheiat acest proces istoric reunind *pagi* cu *civitates* indigene organizându-le în *municipia*¹³.

Așezarea civilă de la Tibiscum poartă amprenta mediului militar lângă care s-a format, din comunitățile civile ale unităților staționate aici. Cele trei trupe cunoscute la Tibiscum erau: *Cohors I Sagittariorum* (înlocuită la începutul secolului III cu *cohors I Vindelicorum*), *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium*, la care s-a adăugat mai târziu *Numerus Maurorum Tibiscensium*. Ele formează osatura pe care comunitățile civile s-au conturat și s-au dezvoltat. Dacă ar trebui să analizăm aportul veteranilor la formarea așezării civile, acesta este mic, de doar 9 veterani atestați epigrafic, din care în mod cert 8 erau veterani palmyreni, doar unul este *decurio* dintr-o trupă auxiliară regulată, neprecizată de altfel¹⁴. Alți doi veterani palmyreni s-au stabilit la Ulpia Traiana (P. Ael. Theimes)¹⁵ și Apulum (P. Ael. Malchus, probabil); ultimul poate proveni și de la Porolissum¹⁶. Ca atare, judecând după informațiile epigrafice de până acum, în mediul civil o componentă importantă a populației a fost formată din elementele foste militare palmyrene, la care se adaugă și elemente civile de diferite etnii.

Pe Tabula Peutingeriana (VII, 2) toponimul localității apare menționat de două ori, o dată pe drumul imperial *Lederata-Bersobis-Tibiscum*, iar a doua oară pe cel de la *Dierna-Tibiscum*, sub aceeași formă: *Tivisco*. Menționarea a două toponime identice, diferite din punct de vedere teritorial, cum sugerează poziția lor pe cele două drumuri antice, mi-a sugerat posibilitatea de a identifica în primul caz fortificația cu așezarea vicană, iar în al doilea caz probabil așezarea autohtonă¹⁷. Ulterior, primele cercetări efectuate pe malul drept al Timișului au oferit posibilitatea dezvelirii unei clădiri de tip *Streifenhaus*¹⁸. În ultimii ani, A.

¹¹ Gascou 1977, p. 201-203

¹² CIL, VIII, 20834; *Ibidem*, p. 245-247.

¹³ Gascou 1977, p. 220-222.

¹⁴ IDR, I, 8, 9, 15; IDR, III, 1, 136, 137, 138, 164, 166, 157.

¹⁵ IDR, III, 2, 18.

¹⁶ Moga 1997, 9-12 = *AnnÉp* 1997, 1288.

¹⁷ Benea 1979, p. 143

¹⁸ Benea 1994, p. 82-87.

Ardeț a dezvelit o a doua clădire în imediata apropiere, de același tip¹⁹. Pe malul drept al râului Timiș am presupus că s-a dezvoltat așezarea civilă devenită ulterior *municipium*. R. Florescu, dimpotrivă, presupunea existența dintru început a două așezări distincte fără o relație directă între ele²⁰.

La sud de intersecția celor două drumuri imperiale se constată pe teren un areal întins, cu urme de construcții antice marcate prin piatră, urme de mortar, fragmente mici de marmură, ceramică etc., care încă nu a fost cercetat prin săpături sistematice și care ar putea să reprezinte o așezare civilă sau militară nouă. O asemenea ipoteză s-a format în timp, pe măsura evoluției cercetărilor de pe malul stâng al râului, unde suntem conștienți că în castrul mare nu se puteau adăposti decât cel mult două trupe auxiliare – și aceasta cu mare efort, fiind trupe de cavalerie (palmyreni, și o parte a trupei auxiliare regulate). Fortificația descoperită pe malul drept al râului Timiș, identificată corect doar pe latura de vest a ei, a fost de pământ, deci utilizarea ei a fost de scurtă durată. Datarea nu apare prea clar precizată decât în cadrul larg format între prima jumătate a secolului II și războaiele marcomanice²¹.

Deocamdată se conturează un alt aspect, potrivit căruia fiecare unitate militară să fi avut o comunitate rurală proprie sub formă de vicus. Acest element este specific provinciei Dacia, care deține un număr de fortificații în care staționau concomitent mai multe trupe auxiliare în garnizoană²². M. Moga a avansat mai demult ipoteza că Tibiscum a fost un *pagus* al Coloniei Sarmizegetusa²³. Din cele 3 așezări vicane s-a putut contura în timp un *pagus* la Tibiscum, dependent de Ulpia Traiana. Argumentele epigrafice în acest sens nu sunt îndeajuns de concludente.

Desigur, existența unui *pagus* la Tibiscum presupune formarea unui centru administrativ civil care reunea un număr mare de așezări civile vicane. Acest lucru contura o administrație civilă bazată pe *veterani et cives Romani consistentes*, care nu mai era dependentă de administrația militară a castrului. Municipalizarea așezării de la Tibiscum a avut loc în timpul domniei lui Septimius Severus, concomitent cu cea a municipiilor de la Apulum, Potaissa, Porolissum și probabil Dierna²⁴. Lipsind mărturii epigrafice concludente privind teritoriul rural, vom încerca sublinierea acestor informații prin câteva descoperiri arheologice sau de altă natură.

Limitele provinciei în sud-vestul Daciei nu apar prea clar precizate. Mai demult, N. Gudea și I. Moțu au presupus extinderea acesteia până la limita fluviului Tisa, aducând o serie de argumente la aceasta privitoare mai ales la locuirea în diferite epoci a întregii zone²⁵.

¹⁹ Ardeț, Ardeț 2004, *passim*.

²⁰ Florescu 1997, p. 365-370.

²¹ Ardeț, Ardeț 2004, p. 38-50; vezi recenzia D. Benea 2004, p. 251-262.

²² Benea 2003, p. 255-272.

²³ Moga 1971, p. 41-50.

²⁴ Benea 2004 a, p. 390-394.

²⁵ Gudea, Moțu 1983, p. 151-202.

Tibiscum reprezintă în sud-vestul Daciei cea mai importantă așezare din care se păstrează cele mai numeroase descoperiri. Un *territorium urbis* trebuie să aibă la bază, pe lângă celelalte principii amintite mai sus (cadrul natural adecvat, existența unor mărturii care să ateste prezența unor magistrați în teritoriu sau borne de delimitare etc.), și existența unui sistem de relații economice poate chiar anterioare formării ca centru urban. La această idee am aderat și noi în ultimii ani, ea fiind cvasi-generală în literatura de specialitate²⁶. Mai demult, prof. D. Protase avansase ipoteza abandonării întregului Banat până la linia Dierna-Tibiscum după epoca lui Hadrian, ipoteză infirmată de descoperirile arheologice efectuate la vest de acest culoar²⁷.

Relativ recent, E. Nemeth a contestat această atribuire, negând granița pe Tisa, prin lipsa unui sistem defensiv riguros în lipsa unor valuri (ceea ce este corect) și existența doar a unor căi de comunicație fortificate în anumite puncte²⁸. Nu aduce alte precizări în acest sens.

În anul 2004, în apropiere de localitatea Dumbrăvița, la marginea orașului Timișoara au fost întreprinse cercetări arheologice de salvare într-un sector al valului median ce străbate Banatul de la Dunăre până peste cursul Mureșului²⁹.

Cu această ocazie a fost dezvelit întregul sistem defensiv format din val (păstrat pe o porțiune infimă) având pe latura de vest un șanț în formă de V (lat de 6,00 m și adânc de 2,55-2,75 m), dublat spre vest de un al doilea șanț la 8,55 m de formă trapezoidală (lat de cca 2,00 m, adânc de 0,80 m). Pe latura de est (deci spre provincia Dacia) a fost dezvelit un alt șanț în formă de V lat de 6,50 m, adânc de 3,00-3,50 m. În ambele șanțuri (atât în cel de pe latura de vest cât și de pe latura de est) există trei nivele de umplere identice, după care șanțul dinspre vest a fost abandonat, iar spre est se constată un nou nivel de umplere. Am presupus în această situație că aceste niveluri de umplere din șanțul de vest sunt anterioare și se pot data din timpul Provinciei, iar ultima etapă, surprinsă doar pe latura de est, s-ar data în epoca romană târzie. Lipsa oricărui material arheologic îngreunează mult posibilitățile de datare a întregului sistem de apărare. Dar ele evidențiază posibilitatea folosirii valului într-o primă fază (cu cele trei nivele de umplere, deci un timp îndelungat) ca graniță a provinciei în acest sector, chiar în fața liniei Lederata-Tibiscum și apoi, mai departe, prin zona de câmpie a Banatului³⁰. Această soluție logică se va putea confirma numai prin alte cercetări întreprinse de-a lungul valului.

²⁶ Benea, Bona 1994, *passim*.

²⁷ Protase 1967, p. 60-70.

²⁸ Nemeth 2000, p. 387-391.

²⁹ Drașovean et alii 2004, p. 7-20.

³⁰ Benea, Micle, Ștefănescu 2004, p. 17-20.

Teritoriul urban al aşezării de la Tibiscum apare în această etapă a cercetărilor ca un teritoriu discontinuu, în care există o serie de elemente, care probabil nu au fost integrate. Astfel se cuvin menţionate castrele auxiliare cu teritoriul lor, *vici militares* ataşaţi lor (de pildă castrul de la *Ad Pannonios* (Teregova), *Arcidava* (Vărădia), poate şi *Bersobis* (?) etc., din acest areal lipsind aşezările dependente de districtul minier din centrul Banatului.

În teritoriul urban al municipiului Tibiscum erau incluse:

1. Aşezări şi ferme rurale. Aprovizionarea unui centru urban cu produse agricole era asigurată prin relaţii de schimb cu aşezările rurale din împrejurimi şi cu fermele rurale (*villae rusticae*). Acest teritoriu a fost inclus în arealul noului centru urban. Întinderea sa este dificil de stabilit.

În zona imediat apropiată de castrul de la Tibiscum se conturează un areal format din mai multe edificii cu caracter rural sau poate semiurban (?) de tip *villae rusticae*: 1. Iaz, punctul Dâmb³¹, 2. Caransebeş-Măhala³², 3. Petroşniţa (?)³³, 4. Jupa, punctul Livezi³⁴, 5. probabil Criciova (dacă nu cumva avem de-a face cu o *statio* în acest punct)³⁵, 6. Sacu (?)³⁶, într-un teritoriu mai îndepărtat ferma de la Brebu (din păcate dezvelită doar parţial)³⁷ şi *villa rustica* de la Ramna aflată în apropiere de Bersobis, alături de care au fost dezvelite mai multe cuptoare de ars cărămidă şi de olărie³⁸.

Construcţiile simple ca şi plan sugerează case de locuit fără anexe (dacă nu cumva ele nu au fost cercetate arheologic integral (?!)), ceea ce este posibil), cu o densitate mare în jurul centrului militar şi al aşezării civile de la Tibiscum.

Primele urme ale unei aşezări rurale au fost evidenţiate aproximativ la 550 m nord de zidul de incintă al castrului mare, în punctul *Zăgujeni-Balastieră*. Aici au fost identificate urmele mai multor construcţii cu caracter civil³⁹.

O a doua aşezare rurală certă amintită doar pe Tabula Peutingeriana (VII) este *Ad Pannonios*, sugerând o aşezare de colonişti annoni stabilită probabil la Teregova, într-o zonă colinară. Ea nu este identificată încă îndeajuns de concludent pe teren⁴⁰.

³¹ Bona et alii 1985, p. 156-157

³² Iaroslavschi 1975, p. 355-360. Un al doilea edificiu descoperit la Caransebeş în punctul Câmpul lui Corneanu a fost atribuit de R. Petrovsky unei *mansio*, iar de C. Timoc, D. Micle, A. Maniu unei *villa rustica* (Petrovsky, Petrovsky 1977, p. 311-320; Timoc et alii 2003, p. 103). Recent I. Piso a identificat planul construcţiei cu cel al unui templu (cf. Piso 1995, *passim*).

³³ Ardeţ, Ardeţ 2004, *passim*.

³⁴ Timoc et alii 2003, p. 108.

³⁵ Cercetări încă inedite. Benea 2003 a, p. 301.

³⁶ Timoc et alii 2003, p. 104-105.

³⁷ Bozu 1981, p. 125-136.

³⁸ Cercetări efectuate de M. Moga şi O. Răuţ.

³⁹ Benea et alii 2002, p. 323-324.

⁴⁰ Benea 2003 a, p. 300.

Singura așezare daco-romană cercetată parțial prin sondaje este la *Criciova*, în punctul *Râțul lui Mocrean*, ridicată în imediata apropiere a construcției romane datată la sfârșitul secolului II – primele decenii ale celui următor⁴¹. Așezarea avea un caracter agrar complex, dar și de reducere a minereului de fier din masivul Poiana Ruscăi.

Sigură apare o așezare daco-romană la Sânnicolau Mare, în punctul Seliște⁴².

În jurul așezării de la *Bersobis* se conturează apariția în secolul III a unor centre de prelucrare a fierului. Nu sunt precizate urmele așezărilor⁴³. Nu apare clar statutul așezării de pe locul fostului castru al legiunii.

Nu analizăm aici o serie de așezări cu caracter daco-roman din zona de câmpie a Banatului (vezi Grădinari, Timișoara-Cioreni-Freidorf – primul nivel etc.), care credem că nu erau incluse în teritoriul urban.

Construcția de la Caransebeș, Câmpul lui Corneanu, dacă admitem că reprezintă un templu al divinităților capitoline, reprezintă centrul unei așezări rurale întemeiate de romani, care pe teren nu a fost încă identificată. Deci, ipotetic, putem presupune existența unei așezări și în acest punct.

Ca atare, în acest moment dispunem de puține indicii asupra unor așezări rurale concludente, care ar fi putut face parte din teritoriul municipiului Tibiscum.

Descoperirea la Slatina Timiș a inscripției lui *P. Ael. Ariortus* IIIvir al municipiului Dierna, corect întregită de R. Ardevan față de IDR, III/1, 118, sugerează posibilitatea de delimitare spre sud a teritoriului înainte de intrarea propriu-zisă în culoarul Timiș Cerna, care aparținea deja municipiului Dierna⁴⁴.

2. Așezările miniere. Nu apare clară situația minelor de fier din centrul Banatului, care probabil au fost organizate într-un district, care nu putea face parte din teritoriul urban. Dar se cuvine a remarca amploarea centrelor de prelucrare a minereului de fier din mediul rural (datate în răstimpul secolelor III-IV), caracterizate prin cuptoare de mici dimensiuni cu o producție corespunzătoare pentru nevoile locale ale așezărilor).

Acest lucru ar putea sugera desființarea organizării centralizate romane în favoarea unei producții locale. Faptul este sugerat de forma instalațiilor de reducere a minereului identificate atât la *Bersobis*, cât și în alte puncte (Bocea, Ciclova Română, Dognecea, Gătaia, Ramna, Silagiu etc.) de tradiție Latène⁴⁵. Deci, în partea de vest, teritoriul urban se învecina cu districtul minier într-o primă fază, care ulterior, prin activitatea locală de prelucrare a fierului, putea aparține teritoriului municipiului Tibiscum. Densitatea mare a așezărilor rurale în zona minieră este un indiciu tocmai al unor comunități de meșteșugari locali, care produc o cantitate mică de metal, judecând după tehnologia antică folosită.

⁴¹ Benea 1992, p. 79-90.

⁴² Benea 1992, p. 326.

⁴³ Țicu 2000, p. 453-454.

⁴⁴ Ardevan 1998, R. 36.

⁴⁵ Țicu 2000, p. 454-463.

3. Așezări cu caracter meșteșugăresc. Singura localitate de acest fel ar putea fi *Ramna*, unde au fost descoperite mai multe cuptoare de cărămidă (2 ?) și olărie (1) ce pot fi atribuite unei comunități de olari⁴⁶.

Probabil aici se cuvine introdusă și așezarea de la Bolvașnița, de spălare a nisipului aurifer⁴⁷.

La Tibiscum ființează între alte cărămidării particulare una care își marchează produsele prin trei litere: **MID**. Oficina a fost atribuită, pe rând, mediului militar, apoi celui civil. Nu intrăm în detalii, menționăm doar cantitatea mare de astfel de produse atât în mediul militar cât și civil de la Tibiscum, care fac sigură prezența ei în acest centru. Apariția unor ștampile la *Ulpia Traiana* și mai nou la *Apulum* sugerează o producție de mare anvergură. Descoperirile din clădirea I din vicus-ul militar de la Tibiscum asigură datarea activității officinei în secolul II⁴⁸.

În mediul apropiat analizat de noi asemenea ștampile au fost descoperite la *Criciova*, *Bolvașnița* și *Zăvoi*⁴⁹. *Zăvoi* ar putea constitui una din ultimele localități aparținând orașului *tibiscens*, fără a considera că ștampila în discuție reprezintă un element definitoriu. Astfel, aproape de Porțile de Fier ale Transilvaniei, *probabil înainte de intrarea în defileu, trebuie să fi fost limita de sud-est a municipiului tibiscens*.

Așezarea de la *Criciova*, în fața masivului *Poiana Ruscăi*, *trebuie să fi fost limita spre nord-est a teritoriului orașului*.

Rămâne neclară limita spre *nord*, dacă teritoriul îngloba toate așezările până la *Mureș* sau nu. Pledează pentru aceasta descoperirea făcută cu mult timp în urmă la *Sănnicolau Mare* a unor morminte construite din cărămidă romană. Prea multe indicii lipsesc, deși mereu în această zonă se constată prezența unor cărămizi romane cu ștampila legiunii a XIII-a *Gemina*.

Limita teritoriului spre *vest* depășea linia de castre *Lederata-Tibiscum*, judecând după descoperirile de la *Ramna* (din păcate necontinuate după cercetările făcute de *M. Moga* și *O. Răuț*). În acest sens, trebuie continuate cercetările de-a lungul valului pentru a înțelege corect situația habitatului rural din zona de câmpie.

Importanța așezării civile de la Tibiscum s-a conturat în timp, prin stabilirea aici a unor *instituții publice* (cum ar fi un punct vamal condus de un *vilicus*)⁵⁰ sau *private* (cum ar fi filialele unor negustori, *Turrani* de pildă⁵¹).

Viața economică a așezării de la Tibiscum, documentată deocamdată doar pe malul stâng al râului *Timiș*, este marcată de prezența în diferite perioade ale

⁴⁶ Vezi nota 33.

⁴⁷ *Macrea* 1969, *passim*.

⁴⁸ *Benea* 2004 b, p. 251-262.

⁴⁹ *IDR*, III, 1, p. 241, 141, 234.

⁵⁰ *Piso*, *Benea* 1999, p. 103-104.

⁵¹ *Benea* 2003, p. 183-191.

celor 165 de ani de stăpânire romană prin: două ateliere de olărie, 5 ateliere de prelucrare a bronzului pentru accesorii vestimentare (din care în două se prelucrau aurul și argintul), 1 atelier de prelucrare a cornului și osului, 3 ateliere de prelucrare a sticlei pentru mărgelile și alte podoabe, 1 atelier de sticlă, 1-2 ateliere de pietrărie, 1 atelier de fierărie. Toate aceste officine sunt în mare parte cunoscute în literatura de specialitate.

Mai multe ateliere particulare de cărămidărie sunt identificate deocamdată doar pe baza ștampilelor (AEP, MID, G.T.I., VAM (A+M în ligatură); T.Fl.V (T+F+L în ligatură)⁵².

Deocamdată pe malul drept al râului Timiș nu au fost descoperite ateliere meșteșugărești, ceea ce poate fi cu siguranță o carență determinată de lipsa unor cercetări arheologice de amploare. În epoca romană târzie pe drumul imperial a fost construită o instalație de prelucrare a fierului. Aceasta se afla în apropierea clădirii cercetate de A. Ardeț⁵³.

În **concluzie**, teritoriul urban al municipiului tibiscens, așa cum se prezintă în acest moment, este cel mai bine precizat la *sud*, unde prezența unei inscripții dedicate lui P. Ael. Ariortus magistrat al Diernei constituie un indiciu ferm; la *est* la intrarea în Porțile de Fier ale Transilvaniei; la *vest* granițele teritoriului depășesc linia de castru Lederata-Tibiscum înspre zona de câmpie, neputând aduce precizări clare în acest sens; spre *nord* ea putea sau nu include așezarea de la Sănnicolau Mare, ajungând până la Mureș. Apare mult mai probabil ca acest teritoriu să nu facă parte din teritoriul municipiului tibiscens, ci al pagus-ului de la Micia.

Erau excluse din acest *territorium* castru auxiliare cu *vici militares* care dețineau un teritoriu aparte, ce nu era subordonat orașului. Privind zona minieră, este extrem de dificil să ne pronunțăm în acest sens. Există două posibilități ca așezările rurale din preajma zonei de exploatare să fi fost organizate într-un district minier, care nu erau dependente de orașul antic. Dar prin *attributio* este cu puțință ca zona minieră să fi fost atribuită cândva, în secolul III, orașului antic.

Întinderea teritoriului antic, având în principal satele (*vici*) sau fermele rurale, nu putea depăși un areal locuit cuprins atât spre *nord* și *vest* între 50-60 km, spre *est* de cca 30, iar la *sud* 70 km. Această reconstituire ipotetică se bazează și pe anumite limite presupuse ale municipiului Dierna, tot din timpul lui Septimius Severus și al Coloniei Ulpia Traiana.

DOINA BENEA

⁵² IDR, III, 1, p. 257, 260, 261, 263, 264.

⁵³ Inedită, urmează a fi publicată de autorii cercetărilor.

THE RURAL TERRITORY OF THE TIBISCUM MUNICIPIUM

SUMMARY

The territory of the *municipium* Tibiscum is best identified in the south, where the inscription raised by P. Ael. Ariortus, *magistratus* of Dierna. represents a clear proof; at the east – the entrance in the Iron Gates of Transylvania; at the west, the borders go beyond the camp line Lederata-Tibiscum, with some uncertainty in the plain area; at the north, it could include the settlement from Sânnicolau Mare, reaching the river Mureș. It is very possible that this territory belongs to the *pagus* of Micia.

This *territorium* did not include the auxiliary camps with the *vici militares* which possessed a different territory. The mining rural settlements could have belonged either to a mining district or to the ancient city.

Abrevieri bibliografice

- Ardeț, Ardeț 2004 - A. Ardeț, L. C. Ardeț, *Tibiscum. Așezările Romane*, Cluj-Napoca 2004.
- Ardevan 1998 - R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia Romană*, Timișoara 1998.
- Benea 1979 - Doina Benea, "Tibiscum în lumina descoperirilor epigrafice", *Tibiscus*, 5, p. 141-148.
- Benea, Bona 1994 - Doina Benea, P. Bona, *Tibiscum*, București 1994.
- Benea et alii 2002 - Doina Benea, *Zăguzeni, com. Constantin Daicoviciu*, Cronică cercetărilor arheologice din România. Campania 2001, CIMEC 2002, p. 324-325.
- Benea 2003 - Doina Benea, *Istoria așezărilor de tip vici militares din Dacia Romană*, Timișoara 2003.
- Benea 2003 a - Doina Benea, "Die wirtschaftliche Tätigkeit in der dörfliche Niederlassungen zwischen Theiss, Marosch und Donau im 2-3- Jh. n. Chr.", *In honorem magistri Dan Gh. Teodor, Studia Antiqua et Archaeologica*, 9, 2003, p. 299-326.
- Benea 2004 - Doina Benea, "Note de lectură (II)", *Patrimonium Banaticum*, 3, 2004, p. 251-262.
- Benea 2004 a - Doina Benea, "Septime Sévère et l'urbanisation de la province de Dacie", în *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca 2004, p. 390-393.
- Benea et alii 2004 b - Doina Benea, D. Micle, A. Ștefănescu, "Considerații preliminare istorice și cronologice", în F. Drașovean, D. Benea, M. Mare, M. Muntean, D. Tanase, M. Crânguș, F. Chiu, D. Micle, S. Regep, A. Szentmiklosi, A. Ștefănescu, C. Timoc, *Săpăturile arheologice preventive de la Dumbrăvița*, Timișoara 2004, p. 17-20.
- Bona et alii 1985 - P. Bona, P. Rogozea, "Tibiscum-cercetări arheologice III", *Banatica*, 3, 1985, p. 156-157.
- Bozu 1981 - O. Bozu, "Construcția romană din punctul "Gura Vaii", Comuna Brebu (jud. Caraș-Severin)", *Banatica*, 6, 1981, p. 125-136.
- Chevalier 1974 - R. Chevalier, "Cité et territoire. Solutions romaines aux problèmes de l'organisation de l'espace", *ANRW*, II/1, 1974, p. 649-788.
- Drașovean et alii 2004 - F. Drașovean, D. Benea, M. Mare, M. Muntean, D. Tanase, M. Crânguș, F. Chiu, D. Micle, S. Regep, A. Szentmiklosi, A. Ștefănescu, C. Timoc, *Săpăturile arheologice preventive de la Dumbrăvița*, Timișoara 2004.
- Florescu 1997 - R. Florescu, "Cele două Tibiscum și granița de vest a Daciei Romane", *Cercetări arheologice*, 10, 1997, p. 365-370.
- Gascou 1977 - J. Gascou, "Politique municipale en Afrique du Nord (I)", *ANRW*, 2/10, 2, 1977, p. 201-264.
- Gascou 1982 - J. Gascou, "Les pagi carthaginois", *Actes du Collque organisé à Aix en Provence par l'U.E.R. d'Histoire les 16 et 17 Mai 1980* par P. A. Fevrier et Ph. Leveau, 1982, p. 139-175.

- Gudea, Moțu 1983 - N. Gudea, I. Moțu, "Observații în legătură cu istoria Banatului în epoca romană", *Banatica*, 7, 1983, p. 151-202.
- Iaroslavschi 1975 - E. Iaroslavschi, "O villa rustica la Caransebeș", *Banatica*, 3, 1975, p. 355-360.
- IDR - *Inscripțiile Daciei Romane*.
- Laffi 1966 - U. Laffi, *Adtributio e contributio: problemi del sistema politico-amministrativo dello Stato romano*, Pisa 1966, *apud* Leveau 1982, p. 468 (*non vidi*).
- Leveau 1982 - Ph. Leveau, "Une ville et ses campagnes. L'exemple de Caesarea de Mauretania (1)", *Actes du Collque organisé à Aix en Provence par l'U.E.R. d'Histoire les 16 et 17 Mai 1980* par P. A. Février et Ph. Leveau, 1982, p. 77-89.
- Leveau 1993 - Ph. Leveau, "Territorium Urbis. Le territoire de la cité romaine et ses divisions: du vocabulaire aux réalités administratives", *Revue des Études Anciennes*, 95, 3-4, 1993, p. 458-471.
- Macrea 1969 - M. Macrea, *Viața în Dacia Romană*, București 1969.
- Moga 1971 - M. Moga, "Pagus Tibiscensis. În legătură cu teritoriul rural al Ulpiei Traiana", *Tibiscus*, 1, 1971, p. 41-50.
- Moga 1997 - V. Moga, "Două inscripții inedite de la Apulum", în *AUA*, seria *Historica*, 1, 1997, p. 9-12.
- Nemeth 2000 - E. Nemeth, "Die südwestliche Grenze der römischen Provinz Dakien. Allgemeine Bemerkungen", *Analele Banatului*, s. n., VII-VIII, 1999-2000, p. 387-391.
- Nemeti, Nemeti, Fodorean 2003 - S. Nemeti, Irina Nemeti, F. Fodorean, "Territorium Potissae", *Revista Bistriței*, 17, 2003, p. 69-75.
- Petrovszky, Petrovszky 1977 - R. Petrovszky, M. Petrovszky, "O construcție romană de la Caransebeș", *StComC*, 1, 1977, p. 311-320.
- Piso 1995 - I. Piso, "Le territoire de la Colonia Sarmizegetusa", *EphNap*, 5, 1995, p. 63-82.
- Piso 1995 a - I. Piso, "Eine Votivinschrift aus Caransebes", *EphNap*, 5, 1995, p. 83-86.
- Piso, Benea 1999 - I. Piso, "Epigraphica Tibiscensia", *ActaMN*, 36/1, 1999, p. 91-108.
- Protase 1967 - D. Protase, "Legiunea III Flavia la nordul Dunării și apartenența Banatului și a Olteniei de Vest la Provincia Dacia", *ActaMN*, 4, 1967, p. 47-72.
- Sommer 1988 - C. S. Sommer, "Kastellvicus und. Kastel. Untersuchungen zum Zugmantel im Taurus und zu Kastellvici in Obergermanien und Rätien", *FundberichteBadWürtt*, 13, 1988, p. 457-709.
- Timoc et alii 2003 - C. Timoc, D. Micle, A. Maniu, "Construcția romană de la Halta Tibiscum-Caransebeș Triaj", *Patrimonium Banaticum*, 2, 2003, p. 101-108.
- Țeicu 2000 - D. Țeicu, "Opinii privind activitatea metalurgică din Banatul montan în secolele III-IV", *Analele Banatului*, 7-8, 2000, p. 451-473.